

Grzegorz Graliński

Średniowieczna rzeźba sakralna z Chojny

Rocznik Chojeński 2, 281-289

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Grzegorz Graliński*

Chojnia/ Strzelce Krajeńskie

ŚREDNIOWIECZNA RZEŹBA SAKRALNA Z CHOJNY

Chojna posiadała do początku 1945 roku kilkanaście wysokiej klasy dzieł średniowiecznej sztuki rzeźbiarskiej. W wyniku działań II wojny światowej i powojennych zniszczeń miasta, część rzeźb bezpowrotnie zaginęła, a te które ocalały, trafiły do świątyń i muzeów w różnych miastach Polski. Poniższe opracowanie jest pierwszą w historiografii polskiej próbą szerszego zajęcia się tym interesującym tematem, a zarazem przyczynkiem do głębszych studiów nad chojeńską rzeźbą gotycką. Zanim przystąpię do omówienia przykładów figuralnej rzeźby średniowiecznej, funkcjonującej w Chojnie zarówno przed zniszczeniem miasta w lutym i marcu 1945 roku, jak też tych ocalałych z pożogi wojennej, przedstawię uwarunkowania i okoliczności, w jakich owe dzieła rzeźbiarskie znalazły swoje miejsce

* Grzegorz Graliński - ur. 1950 r. w Strzelcach Krajeńskich, historyk-regionalista, dziennikarz, poeta. Autor monografii *Strzelce Krajeńskie – Friedeberg (Neumark). Historia jednego miasta*. W latach 70. i 80. XX w. pracował w Dziale Etnograficznym Muzeum Okręgowego w Gorzowie Wlkp. oraz w Gorzowskim Biurze Wystaw Artystycznych. Od roku 1990 do 1991 pełnił funkcję dyrektora Biblioteki Publicznej Miasta i Gminy w Strzelcach Krajeńskich. Współtwórca i wydawca trzech gazet lokalnych: „Echa Strzelec” (1988–1990), „Ziemi Strzeleckiej” (1992–2010) i „Strzelecko-Drezdeneckiego Kuriera Powiatowego” (1999–2000). Interesuje się historią i architekturą Nowej Marchii, w tym sztuką gotycką oraz średniowiecznym budownictwem obronnym miast nowomarchijskich. Z Chojną związany od 1975 r., kiedy to podjął próbę renowacji gotyckiej Baszty Piekarskiej (Nagroda Specjalna Ministra Kultury w I Konkursie na Najlepszego Użytkownika Obiektu Zabytkowego w Polsce). Mieszka w Strzelcach Krajeńskich, pracuje w Strzeleckim Ośrodku Kultury

Ryc. 1 XV-wieczny krucyfiks z klasztoru augustianów (fot. Bildarchiv Foto Marburg)

Ryc. 2 Misa z głową św. Jana z XV w. (fot. Bildarchiv Foto Marburg)

w grodzie nad Rurzycą.

Okres średniowiecza zapisał się w dziejach nowomarchijskiej Chojny nader znacząco. Już na przełomie XIII / XIV wieku przystąpiono do modernizacji dotychczasowego układu przestrzennego ośrodka miejskiego. W ramach szeroko zakrojonej reformy miejskiej poszerzono znacznie granice miasta, wytyczono rynek, ulice i działki siedliskowe oraz parcele pod budowę fary, ratusza i siedziby (zamku) wójtów nowomarchijskich. W tym samym czasie wytyczono także parcele pod budowę kolejnych obiektów sakralnych: klasztoru augustianów (1290), kaplicy św. Ducha (1310) i kaplicy św. Mikołaja. W wiekach XIV i XV nastąpił dalszy rozwój Chojny, która wspomagana przez margrabiów brandenburskich, zakony templariuszy, augustianów i joannitów, stała się jednym z najbogatszych i najważniejszych miast Nowej Marchii. W roku 1389 rozpoczęto budowę (w miejscu rozebranej fary miejskiej) olbrzymiego Kościoła Mariackie-

go według projektu wybitnego szczecińskiego architekta Henryka Brunsberga. W tym samym czasie przystąpiono także do rozbudowy ratusza i modernizacji kamiennych murów obronnych, zastępując je murem z cegły i wyposażając w liczne baszty i bramy, w tym silnie ufortyfikowane: bramę Barnkowską i Świecką¹.

Wzmożony w tym okresie mistycyzm religijny oraz postępujący rozwój ekonomiczny miasta zaowocował wkrótce kolejnymi realizacjami budowli sakralnych. W 1479 r. przy wieży fary Mariackiej powstała kaplica chrzcielna św. Anny, a poza murami miejskimi wybudowano zespół kaplic Drogi Krzyżowej z kaplicą Jerozolimską i kaplicą Grobu Świętego oraz kaplice: św. Jerzego, w sąsiedztwie Bramy Barnkowskiej i kaplicę św. Gertrudy (św. Jana) przed Bramą Świecką. W końcowej fazie średniowiecza Chojna stanowiła znakomite dzieło architektoniczne o wysokiej randze artystycznej. Widniejące w sylwecie miasta monumentalne budowle sakralne i obronne były wyznacznikiem ambicji, dobrego gustu oraz zamożności miejscowego patrycjatu².

Ambicją chojeńskich włodarzy, rajców i mieszczan było również wyposażenie wewnątrz owych budowli w liczne i nietuzinkowe dzieła sztuki, których twórcami byli często artyści i rzemieślnicy z tak znanych ośrodków miejskich, jak: Frankfurt n. Odrą, Kolonia, Lubecka, Magdeburg, Stargard i Szczecin. Przedstawiciele działających w Chojnie cechów prześcigali się w fundowaniu ściennych malowideł, naczyń i przedmiotów liturgicznych, obrazów, relikwii świętych, dzwonów i witraży oraz przede wszystkim ołtarzy i rzeźb. Szczególnie uprzywielejoną była pod tym względem główna świątynia miejska – kościół Mariacki, w którym w początkach XVI wieku ustawionych było 14 go-

¹ K. Kalita-Skwirzyńska, Rozwój urbanistyki i architektury Chojny w okresie średniowiecza, w: *Terra Transoderana, Sztuka Pomorza nadodrzańskiego i dawnej Nowej Marchii*, red. M. Glińska, K. Kroman, R. Makala, Szczecin 2004, s. 103. Kaplice św. Ducha i św. Mikołaja usytuowane były wewnątrz obwarowań miejskich. Pierwsza z nich znajdowała się przy dzisiejszej ul. Basztowej (dawnej Schwedter Strasse), druga zaś przy ob. ul. Łużyckiej (d. Nicolai Strasse).

² Tamże, s. 108.

Ryc. 3 Grupa Ukrzyżowania z Chojny-Barnkowa (fot. K. Łuszczek)

tyckich ołtarzy, utrzymywanych przez miejscowe bractwa religijne i cechy. Przypuszcza się, że ogólna liczba ołtarzy znajdujących się w chojeńskich budowlach sakralnych sięgała blisko pięćdziesięciu.

Wielkie spustoszenie w tak dużym, w skali Nowej Marchii, zespole gotyckiej sztuki rzeźbiarskiej przyniósł okres renesansu i nowy prąd religijno-społeczny, zwany reformacją i protestantyzmem (w Chojnie od 1536 r.), którego normy i doktryny teologiczne nakazywały wiernym ascezę estetyczną i obyczajową oraz znajomość *Biblii*. Jednym z przejawów tych doktryn był ruch „obrazoburczy” (ikonoklazm), zwalczający oddawanie czci obrazom i figurom świętych. Charakteryzował się on powszechnym usuwaniem, jak też niszczeniem elementów wyposażenia kościołów oraz kaplic – tzw. „walka z bałwanami”³. I chociaż na terenie Brandenburskiej i Nowej Marchii (w tym także Chojny) proces ten przebiegał stosunkowo łagodnie, to i tak uczynił poważny uszczerbek w wyposażeniu ruchomym chojeńskich budowli sakralnych. Kolejne poważne uszczuplenia znacznie nadwątlonej substancji chojeńskiej rzeźby przyniosły działania wojny 30-letniej (1618–1648), XIX-wieczna regotyżacja głównej świątyni miejskiej oraz ostatni etap II wojny światowej, w którym doszło do całkowitej zagłady części zabytkowego zespołu oraz rozproszenia,

³ S. Michalski, *Reformacyjne obrazoburstwo*, w: *Protestanci a sztuka – Spór o obrazy w Europie nowożytnej. Idee i Sztuka*, „Studia z dziejów sztuki i doktryn artystycznych”, red. J. Białostocki, Warszawa 1989, s. 255–279.

Ryc. 4 Tryptyk ołtarzowy z prezbiterium katedry św. Jakuba w Szczecinie.

(za: www.katedra.szczecin.pl)

w tym zaginięcia (?) ocalałych rzeźb.

Przystępując do omówienia i analizy poszczególnych przykładów chojeńskiej rzeźby średniowiecznej, pominiemy rozważania nad realiami, związanymi z powstawaniem i zasadniczą funkcją, jaką pełniła rzeźba sakralna w ówczesnym środowisku, gdyż te zagadnienia omówił wyczerpująco w swojej książce znakomity polski filozof, Władysław Tatarkiewicz, szczególnie zaś w dziale *Teoria sztuk plastycznych – Sztuka gotycka*⁴. Wczytajmy się w nieodzowną w tym przypadku lekturę, *Die Kunstdenkmaler der Provinz Brandenburg*; tutaj tom poświęcony chojeńskim zabytkom sztuki (Band VII, Teil 1), *Kreis Königsberg Nm., Die Bau und Kunstdenkmaler der Stadt Königsberg*, gdzie udokumentowano niemalże wszystkie, zachowane do 1928 roku relikty chojeńskiej rzeźby gotyckiej, zarówno z cenną obecnie ikonografią, jak też opisem poszczególnych dzieł rzeźbiarskich. W tomie tym niemiecki badacz Georg Voss skatalogował następujące dzieła rzeźbiarskie: drewnianą figurę Marii z Dzieciątkiem z 1400 r., figurę świętej niewiasty z książką w ręku (?), dato-

⁴ W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki 2, Estetyka średniowieczna*, Warszawa 1988.

Ryc. 5 Matka Boska Apokaliptyczna z Chojny (za: www.katedra.szczecin.pl)

waną na XIV w., figurę Chrystusa Ubogiego (*Christus im Elend*) w pozycji siedzącej, XV-wieczny krucyfiks, nawiązujący do „wielkiego krucyfiks” z miejscowości Gadebusch k. Schwerinu (zaginiony?), krucyfiks z 1500 r. przeniesiony do fary Mariackiej z kościoła klasztornego (ryc. 1), grupę Ukrzyżowania z 1500 r., XV-wieczny tryptyk ołtarzowy z figurami Marii z Dzieciątkiem, św. Jerzego zabijającego smoka i nieokreślonej postaci świętej, przeniesiony z kaplicy św. Jerzego (*Georgskapelle*; stojące do 1960 r. przed bramą Barnkowską), dwie późnogotyckie figury ołtarzowe z początku XVI wieku: Marii z Dzieciątkiem i św. Anny oraz XV-wieczną rzeźbę, przedstawiającą Głowę św. Jana na Misie⁵.

Z przedwojennego inwentarza gotyckiej rzeźby chojeńskiej, klasą i wysokim poziomem artystycznym wyróżniały się szczególnie cztery dzieła rzeźbiarskie. Dwa pierwsze z nich, to po mistrzowsku wykonane późnogotyckie krucyfiksy, które ze względu na swoje niemalże bliźniacze podobieństwo (forma krzyży z medalionami i modelunek postaci

⁵ G. Voss, *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, Band VII, Teil 1, *Kreis Königsberg Nm., Die Bau und Kunstdenkmäler der Stadt Königsberg*, Berlin 1928, s. 62–65.

ukrzyżowanego Chrystusa) oraz analogie z innymi tego typu zabytkami pozwalają nam domniemywać, że pochodzą one z kręgu warsztatu mistrza Klausa Berga z Lubeki. Do naszych czasów przetrwał jedynie krucyfiks, będący niegdyś na wyposażeniu kościoła klasztoru augustianów (również dzisiaj stanowi element wystroju tego kościoła, należącego obecnie do parafii p. w. św. Trójcy).

Niezwykle cennym dziełem okresu gotyku, i to na skalę sztuki europejskiej, jest zaginiona (?), unikalna rzeźba „Misa z głową św. Jana” (ryc. 2). Rzeźba ufundowana zapewne przez zakon joannitów z pobliskiej Swobnicy, była przed zakończeniem II wojny światowej jednym z trzech znanych tego typu zabytków ruchomych na terenie Nowej Marchii. Dwie inne, nieco wcześniejsze misy, znacznie odbiegające stylistycznie od rzeźby chojeńskiej, pochodzą z Gorzowa Wlkp. i Łagowa⁶. Pierwsza zdobi ekspozycję sztuki sakralnej w gorzowskim Muzeum im. J. Dekerta, druga natomiast (poddana ostatnio konserwacji) jest własnością Muzeum Narodowego w Poznaniu.

Czwartym dziełem, odznaczającym się według badaczy wybitnymi cechami artystycznymi, jest zachowana do czasów nam współczesnych grupa Ukrzyżowania (ryc. 3), datowana na początek XVI w., a przypisywana pod wpływem sztuki mistrza rzeźbiarskiego Tilmana Riemenschneidera z Würzburga. Przypuszcza się, że ten interesujący zespół rzeźb, składający się z figur Ukrzyżowanego Chrystusa, Matki Boskiej Bolesnej, św. Jana Ewangelisty, Łotrów oraz św. Magdaleny, zdołał w średniowieczu wewnątrz stojącej poza murami miejskimi kaplicy Jerozolimskiej. Po rozebraniu tej budowli rzeźby przeniesiono do kościoła Mariackiego, a stąd do XV-wiecznego kościółka (*Sankt Markus Kirche*) w podchojeńskiej wsi Barnkowo, stanowiącej w średniowieczu własność miasta. Obecnie zespół grupy Ukrzyżowania z Chojny – Barnkowa zdobi wewnątrz kaplicy Seminarium Duchow-

⁶ *Ziemia lubuska*, red. M. Szczaniecki, St. Zajchowska, Poznań 1950, s. 351–356.

nego w Szczecinie. Ten wyjątkowy zabytek późnogotyckiej sztuki rzeźbiarskiej omówiła szeroko w swojej rozprawie szczecińska historyk sztuki, Zofia Krzymuska-Fafius⁷.

Interesującym przykładem średniowiecznej rzeźby jest również wymieniony w inwentarzu Vossa XV-wieczny gotycki tryptyk ołtarzowy z figurami św. Gertrudy, św. Marii i św. Jerzego zabijającego smoka. Pierwotnie tryptyk był na wyposażeniu kaplicy szpitalnej p. w. św. Jerzego. W okresie międzywojennym przeniesiono go do Kościoła Mariackiego, w którym znajdował się do zakończenia II wojny światowej. Dalsze losy zabytku nie były znane i domniemywano, że tryptyk spłonął wraz z innymi dziełami sztuki podczas powojennego pożaru chojeńskiej świątyni. Jednakże ostatnio pojawiła się zdawkowa, lecz bardzo cenna informacja mówiąca o funkcjonowaniu tego tryptyku w Gorzowie Wlkp. Danuta Gońska i Elżbieta Górowska opisując w periodyku „Trakt” gotyckie ołtarze katedry gorzowskiej, wymieniły stojący w ołtarzu głównym, zrekonstruowany współcześnie renesansowy tryptyk ołtarzowy z elementami figur gotyckich. Przy okazji wspomniały także o innym ołtarzu będącym niegdyś na wyposażeniu tego kościoła: „W latach sześćdziesiątych XX w. znajdował się tu drugi ołtarz ze Świętym Jerzym w szafie głównej, pochodzący z Chojny Szczecińskiej. W predelli tego ołtarza ustawiono figury dwunastu apostołów”⁸.

Jednakże największy zespół średniowiecznej rzeźby chojeńskiej znajduje się w katedrze św. Jakuba w Szczecinie. Szczególnym miejscem tej świątyni jest prezbiterium, gdzie w ostatnim czasie zawieszono współcześnie wykonaną ołtarzową szafę tryptykową, w której obok XV

⁷ Z. Krzymuska-Fafius, *Studia nad rzeźbą średniowieczną na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 2009, s. 77–83. Składam serdeczne podziękowania ks. dr. Krzysztofowi Łuszczkowi z Wyższego Seminarium Duchownego w Szczecinie za wykonanie i przesłanie fotografii rzeźb barnkowskiej grupy Ukrzyżowania.

⁸ D. Gońska, E. Górowska, *Ołtarze gotyckie w województwie lubuskim*, w: *Dziedzictwo kulturowe województwa lubuskiego*. TRAKT - Pismo Społeczno - Kulturalne, Gorzów Wlkp. 2004, nr 25, s. 36–37.

-wiecznej figury Matki Boskiej z Dzieciątkiem z Mieszkowic, wykonanej w typie „Pięknych Madonn” ustawiono osiem (sześć?) pochodzących z Chojny późnogotyckich rzeźb figuralnych, przedstawiających świętych biskupów: św. Ottona i św. Wojciecha oraz święte niewiasty (ryc. 4). Kolejną chojeńską rzeźbą znajdującą się w szczecińskiej katedrze jest pochodząca z XVI w. figura Matki Boskiej Apokaliptycznej (Maria stojąca na sierpnie księżycy jest symbolem zwycięstwa nad siłami zła i szatana, ryc. 5). Rzeźba wkomponowana została do współcześnie wykonanej tryptykowej szafy ołtarzowej, zawieszanej w kościelnej kaplicy św. Wojciecha⁹.

Innymi interesującymi rzeźbami z okresu późnego średniowiecza są zachowane do naszych czasów figury św. Anny Samotrzcę, pochodzącej prawdopodobnie z XV-wiecznej kaplicy św. Anny w Chojnie, a przechowywanej dziś w skarbcu katedralnym w Kamieniu Pomorskim oraz chojeńska figura Marii z Dzieciątkiem ze zbiorów rzeźby średniowiecznej Muzeum Narodowego w Poznaniu.

W powyższym artykule przedstawiłem niemalże wszystkie znane chojeńskie dzieła średniowiecznej sztuki rzeźbiarskiej. W większości przypadków trudno jest dzisiaj ustalić ich pochodzenie i warsztat w jakim powstały. Zadanie to w znacznym stopniu utrudnia rozproszenie poszczególnych rzeźb oraz wyrwanie ich z historycznego kontekstu, którym były oryginalne (choć w znacznym stopniu uszkodzone) szafy ołtarzowe średniowiecznych tryptyków i poliptyków. Trudno też odpowiedzieć, czy zachowały się gdzieś jeszcze inne chojeńskie rzeźby. Na to pytanie może jedynie odpowiedzieć dokładna kwerenda ksiąg inwentarzowych w muzeach Gorzowa Wlkp., Poznania, Stargardu Szczecińskiego, Szczecina i Zielonej Góry oraz bogatych w zabytki sztuki sakralnej zbiorów kościelnych.

⁹ Strona internetowa katedry szczecińskiej: www.katedra.szczecin.pl (15.07.2010).